

JAN JAŚKOWIAK

Wrocław University of Economics and Business, Poland

e-mail: jan.jaskowiak@ue.wroc.pl

ORCID 0000-0003-0175-1925

DOI: 10.48224/COM-216-2021-117

Communio 41(2021)4, s. 117-136

**WPLYW PROTESTANTYZMU NA ROZWÓJ
EKONOMII I GOSPODAROWANIE.
ANALIZA DOKUMENTÓW ŹRÓDŁOWYCH
Z XVI WIEKU I XVII WIEKU**

**THE INFLUENCE OF PROTESTANTISM
ON THE DEVELOPMENT OF ECONOMICS
AND FINANCIAL MANAGEMENT.
ANALYSIS OF BACKGROUND DOCUMENTS
FROM THE 16TH AND 17TH CENTURIES**

Absrtact

Religion is an important determinant in the perspective of social development. It is also an important factor influencing economic institutions. Especially in the business and management spheres by influencing the introduction of cultural and ethical codes. This article examines the primary documents of the various strands of Protestantism from the 16th and 17th centuries. These include works by Martin Luther, among others, but also official denominational documents, such as declarations of faith by Calvinism, the Presbyterian Church, Congregationalism, and Baptism, among others. Detailed examination and analysis has made it possible to reach conclusions that economic and economic changes were not at the root of the teaching of the various branches of Protestantism. This teaching was exclusively focused on the relationship with God. However, it should be noted that, indirectly, the teaching coming from Protestantism paved the way for the evolution of social thought in the perspective of economy and financial management.

Keywords: Protestantism, economics, financial management

Streszczenie

Religia stanowi ważną determinantę w perspektywie rozwoju społecznego. Jest także ważnym czynnikiem wpływającym na funkcjonowanie i instytucje ekonomiczne. Szczególnie w sferze około biznesowej i zarządczej poprzez wpływ na wprowadzanie kodu kulturowego i etycznego. W niniejszym artykule przeanalizowano pierwotne dokumenty poszczególnych nurtów protestantyzmu z XVI i XVII wieku. Wśród nich znajdują się prace autorstwa m.in. Marcina Lutra, ale także oficjalne dokumenty wyznaniowe, jak np. deklaracje wiary m.in. kalwinizmu, kościoła presbiteriańskiego, kongregjonalizmu, czy baptyzmu. Dogłębne zbadanie i przeanalizowanie umożliwiło sformułowanie wniosków, które stanowią o tym, że zmiany w zakresie ekonomicznym i gospodarczym nie stały u źródła nauczania poszczególnych nurtów protestantyzmu. Nauczanie to było skoncentrowane wyłącznie na relacji z Bogiem. Należy jednak zauważyć, że pośrednio nauka płynąca z protestantyzmu utorowała drogę do ewolucji myśli społecznej w perspektywie gospodarowania i ekonomii.

Słowa kluczowe: protestantyzm, gospodarowanie, ekonomia

1. Wstęp

Wiek XVI, a szczególnie jego pierwsza połowa przyniosły wielkie zmiany religijne, społeczne i kulturowe w Europie. Było to związane z nieakceptowaniem sposobu funkcjonowania Kościoła katolickiego¹, czego kulminacją było wystąpienie niemieckiego duchownego Marcin Lutra w 1517 roku². Swoje uwagi przybił on na drzwiach katedry w Wittenberdze, co finalnie doprowadziło do podziału wyznawców Chrystusa na różne nurty i odłamy.

Wiele z przyczyn protestantyzmu związanych było z aspektami wiary i funkcjonowania samego Kościoła. Z pewnością wpływ na skalę podziałów wiernych Kościoła miała również aktywność księży i władców, którzy upatrywali w tym szansy na zmianę

¹ Szczerczej na temat krytyki doktryny w ramach Kościoła: W. Medwid, *Pytanie o luterzańską tożsamość*, Polonia Sacra 21 (2017) nr 1 (46), s. 135–163.

² Przed Reformacją do głównych ruchów schizmatycznych w Kościele katolickim należy zaliczyć wielką schizmę wschodnią w 1054 r., a także wielką schizmę zachodnią w latach 1318-1417.

układów politycznych w danym okresie. Z perspektywy następnych wieków uwidoczniły się również dysproporcje związane ze statusem materialnym oraz zasobem bogactwa poszczególnych państw europejskich, w zależności od nurtu religijnego, zwłaszcza tych, w których najliczniejszą grupę stanowili protestanci.

Religię, jako ważny czynnik instytucjonalny, zaliczany w nowej ekonomii instytucjonalnej do instytucji nieformalnych, obok systemów wartości, wzorów postępowania, zwyczajów czy wzorców mentalnych, uważa się współcześnie za ważną determinantę czy czynnik rozwoju społecznego i gospodarczego w poszczególnych krajach³. Jest także czynnikiem wpływającym na funkcjonowanie i rozwój instytucji ekonomicznych, w szczególności na sferę biznesową i zarządczą, poprzez wprowadzanie kodu kulturowego i etycznego w danym państwie⁴.

Czy należy zatem uznać, że narodziny protestantyzmu wraz ze zmianą doktryn kościelnych niosły ze sobą zmiany nakierowane na rozwój gospodarczy poszczególnych regionów lub państw? Czy wśród wnoszonych przez prekursorów protestantyzmu postulatów były także takie, które mają wymiar ekonomiczny?

Niniejszy artykuł naukowy jest próbą odpowiedzi na powyższe pytania. W jego ramach przeanalizowane zostały dokumenty źródłowe powstających odłamów protestanckich, które w większości stanowiły wyznanie wiary oraz sposób pojmowania danych zagadnień duchowych. Ich analiza ma na celu również próbę zweryfikowania postulatów czy przekazu nauczania, które miałyby zawierać konkretne wskazania dotyczące handlu lub mające wpływ na rozwój gospodarczy państw. Przytoczone dokumenty pochodzą z XVI i XVII wieku. Ich analiza umożliwi próbę zdefiniowania, czy w rdzeniu przemian religijnych dokonanych przez reformację istotą zmian były także kwestie gospodarowania zarówno w perspektywie ogólnonarodowej, jak i mikroekonomicznej (behawioralnej).

³ M. Kuźma, *Rola nowej ekonomii instytucjonalnej w wyjaśnianiu procesów wzrostu i rozwoju gospodarczego*, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, nr 61 (1/2020), s. 65-68.

⁴ V. Chebotarov i I. Chebotarov, *National business culture: the influence of religion, and their role in the economic development of countries*, *Bulletin of Geography, Socio-economic Series*, No. 50 (2020), s. 24-26.

2. Główne przesłanie nauczanie nurtów protestanckich w aspekcie ekonomicznym i gospodarowania

Pierwszym z przedstawionych nurtów jest luteranizm. Jego założycielem był wspomniany już Marcin Luter, który zapoczątkował proces reformacji, ogłaszając swoje postulaty, które były formą krytyki Kościoła katolickiego. Warty podkreślenia jest fakt, że w 95 tezach, które zapoczątkowały proces, żaden z postulatów nie odnosił się w sposób bezpośredni do kwestii ekonomicznych, ani także do aktywność społecznej. Jedyne wspomnienie wzrostu odnosi się do wzrastania w miłości, które miałyby umacniać wiarę, lecz w tym kontekście nie należy tego łączyć z myślą ekonomiczną⁵. Luter w liście do Papieża Leona X pisał o tym, że „Słowo Boże nie może być przyjęte i uczczone przez żadne uczynki, lecz przez samą wiarę”. Następnie wspomina, że najważniejszym celem każdego chrześcijanina powinno być odłożenie na bok wszelkiego polegania na uczynkach, a skoncentrowania się na umacnianiu swojej wiary przez poznanie Chrystusa⁶.

List ten był formą polemiki z papieżem odnośnie interpretacji oraz sposobu pojmowania wiary. Luter powoływał się na słowa Jezusa o dobrym drzewie, które nie może przynieść złego owocu, a drzewo zepsute nie może przynieść zaś dobrego owocu i podobnie przekłada to na kwestie uczynków. Jednocześnie wspomina, że dobre uczynki nie czynią dobrego człowieka, lecz dobry człowiek spełnia dobre uczynki. Złe uczynki nie czynią złego człowieka, lecz zły człowiek spełnia złe uczynki. W ten sposób Luter akcentuje podmiotowość i personalizizm danego człowieka, kontestując formę spełniania czynów dla nadrzędnego celu, jakim jest zbawienie. Ważnym zagadnieniem dla ładu społecznego jest też powołanie się na słowa *Listu św. Pawła do Filipian*, w którym Apostoł wskazuje, że wszystkie uczynki należy wykonywać przede wszystkim z myślą o innych, ponieważ w taki sposób powinno się służyć bliźnim i wspierać ich w ziemskiej wędrówce⁷. W *Traktacie o dobrych uczynkach* niemiecki duchowny podkreśla, że „ani srebro, ani złoto, ani drogie kamienie, ani żadna

⁵ M. Luter, *95 tez*, Wittenberga 1519.

⁶ Tenże, *Letter to Pope Leo X*, 1520.

⁷ Tamże.

rzadka rzecz nie ma tak różnorodnych stopów i wad, jak dobre uczynki, które powinny mieć jedną prostą dobroć, a bez niej są tylko barwą, pokazem i oszustwem”⁸. W dalszej części traktatu Marcin Luter porównuje uczynki, wskazując, że wszystkie one stają się równe i są do siebie podobne. Niezależnie od tego czy są wielkie, małe, krótkotrwałe, długotrwałe, czy jest ich mało czy wiele, wszystkie mają taką samą wartość. Uczynki uznawane są ze względu na wiarę, która żyje i wzrasta w człowieku⁹.

W *Otwartym liście do niemieckich wyznawców Chrystusa* w 1520 roku Luter podkreśla, że Kościół katolicki sprawił, że sumienia ludzi stały się bojaźliwe i nieśmiałe. Wynika to z błędnego wyobrażenia wolności, które jest wynikiem nauczania Kościoła katolickiego. Luter neguje dotychczasowe nauczanie, argumentując, że to, co dotychczas zostało wymyślone i uchwalone przez człowieka, nie powoduje dobrych postaw i „nic dobrego z tego nie wynika”¹⁰. W dalszej części odezwy Luter proponuje rozwiązanie społeczne dotyczące codziennego funkcjonowania i zarobków, wskazując, że „kto chce być ubogi, nie powinien być bogaty, a jeśli chce być bogaty, niech przyłoży rękę do pługą i szuka bogactwa w ziemi! Wystarczy, jeśli ubodzy są otoczeni przyzwolitą opieką, aby nie umierali z głodu lub zimna. Nie jest rzeczą stosowną, aby jeden człowiek żył beczynnie z pracy drugiego, albo aby był bogaty i żył wygodnie kosztem niewygód drugiego, według obecnego wypaczonego zwyczaju”¹¹. Takie sformułowanie ukazuje wizję wolności w kwestii wypełniania ziemskich zobowiązań. Wskazuje też na podstawowy akt subsydiarności wobec tych, którzy są najbardziej ubodzy. Nie ogranicza natomiast możliwości zarobkowych dla tych, którzy mają takie pragnienie. Duchowny wskazuje na możliwość większych zarobków poprzez szukanie bogactwa w ziemi – jest to sformułowanie dotyczące formy pracy. Skoncentrowanie na zarobku płynącym z uprawy ziemi jest związane z ograniczonymi możliwościami formy zarobkowania w ówczesnym okresie historii. Inne formy, takie jak

⁸ M. Luter, *A Treatise on Good Works*, 1520.

⁹ Tamże.

¹⁰ M. Luter, *Open Letter to The Christian Nobility of the German Nation*, 1520.

¹¹ Tamże.

obracanie pieniędzmi, a w rezultacie zyski z tego płynące, były utożsamiane ze świadomością, że ich uzyskanie musiało odbyć się kosztem innego podmiotu na rynku. Wyraźnie to koresponduje z licznymi wcześniejszymi konstatacjami w tej sprawie; na przykład Arystotelesa, czy nawiązującego do niego św. Tomasza z Akwinu.

Na podstawie powyższych fragmentów oraz dokumentów źródłowych (95 tez przybitych do drzwi w Wittenberdze, korespondencja listowa z papieżem Leonem X, odezwa do narodu niemieckiego, a także *Traktat o dobrych uczynkach*), należy uznać, że aktywność Marcina Lutra koncentrowała się przede wszystkim na zagadnieniach wiary oraz sposobie funkcjonowania Kościoła. Kwestie ekonomiczne mogą być natomiast związane z postrzeganiem realizacji dobrych uczynków. Nie jest to jednak spojrzenie sprzyjające rozwojowi dobrobytu, lecz bardziej realizowaniu uczynków w kontekście wiary. Ważną zmianą, jaką niesie luteranizm, jest forma indywidualnego przeżywania wiary, co nie jest jednoznacznie kojarzone z aspektem gospodarowania. W przyszłości będzie miało jednak to wpływ na bieg zdarzeń oraz rozwój kultury indywidualizmu, a w następstwie także na funkcjonowanie wiernych w społeczeństwie.

Następnym z przedstawionych odłamów protestantyzmu jest kaliwnizm. Nazwa wywodzi się od francuskiego teologa Jana Kalwina (Jean Cauvin lub Jean Calvin w języku francuskim), żyjącego w latach 1509-1564, który swoją aktywność wiązał przede wszystkim ze Szwajcarią. Ważnym aspektem w jego nauczaniu było solidarne podejście innych oraz wzajemne wspieranie się społeczeństwa w różnych aspektach życia. Uważał on, że porządek społeczny pierwotnie stworzony cechowała obfitość i równowaga dóbr. Dopiero w następstwie grzechu pojawiły się dysproporcje w bogaceniu się, a także stworzenie własności prywatnej. Kalwin postrzegał kwestie życia w obfitości i dobrobycie jako coś naturalnego. Uważał też, że bogactwo jest czymś dobrym, z wyjątkiem sytuacji, gdy bogacenie się odbywa się kosztem innych osób. Wymagał również dzielenia się dobrami z potrzebującymi¹².

¹² S. Wedgworth, *John Calvin and the Use of Goods and Money*, 2017. Pobrano z <https://calvinistinternational.com/2017/08/10/john-calvin-on-the-use->

Nurt zapoczątkowany przez Jana Kalwina miał istotny wpływ na inne odłamy protestanckie i stał się ich podwaliną. Do wyznań związanych z kalwinizmem należy zaliczyć: ewangelicyzm reformowany (kalwinizm kontynentalny), prezbiterianizm, kongregacjonalizm. Kalwinizm miał też wpływ na rozwój baptyzmu.

W 1536 roku przedstawione zostało genewskie *Wyznanie wiary*, które zgodnie z zapisami wszyscy mieszkańcy winni zachowywać i przestrzegać. Autorstwo przypisywane jest Janowi Kalwinowi, lecz w późniejszych latach do grona autorów historycy dołączyli także Williama Farela. *Wyznanie* zawiera wiele sformułowań związanych z przeżywaniem wiary, lecz podobnie jak w luteranizmie, istotnymi czynnikami dla tematu niniejszego artykułu są zagadnienia związane z aktywnością społeczną, pracą czy formą bogacenia jako czynnikami wpływającymi na rozwój ekonomiczny. Autorzy zwracają uwagę na ład społeczny, który jest bardzo ważnym aspektem dla funkcjonowania Kościoła i społeczeństwa, dlatego też wszystkie przepisy prawa i sumienie powinny zobowiązywać wiernych do jego przestrzegania i dbania o porządek. Wszystkie natomiast aktywności, które „ustanawiają inną służbę Bożą niż ta, której On żąda zmierzają do zniszczenia chrześcijańskiej wolności, są potępiane jako przewrotne nauki szatana¹³. Jest tu wyraźnie zaakcentowany stosunek do przejawów nieposłuszeństwa i działań mających na celu destabilizację w społeczeństwie. W *Wyznaniu* dużym szacunkiem cieszą się książęta i królowie, którzy z woli Bożej prowadzą społeczeństwo, dlatego wyznawcy winni modlić się o błogosławieństwo i dobrobyt dla władców. Natomiast wszyscy ci, którzy nie podporządkowują się woli rządzących, działają przeciwko samemu Bogu¹⁴.

Jednym z odłamów kalwinizmu określanym inaczej kalwinizmem kontynentalnym lub kościołem wyznania helweckiego jest ewangelicyzm reformowany. Powstał w czasach reformacji w Szwajcarii. Do jego znaczących dokumentów należy zaliczyć m.in. *II Konfesję Helwecką* czy *Trzy Formy Jedności*, czyli do-

-of-goods-and-money/, dostęp: 28.05.2021.

¹³ J. Kalwin, W. Farel, *The Confession of Faith*, Genewa 1536, rozdział XVII.

¹⁴ Tamże, rozdział XXI.

kumenty symboliczne dla tego odłamu, wśród których są: *Katechizm Heidelberski*, *Konfesja Belgijska* i *Kanony z Dordrechtu*.

Pierwszym z zaprezentowanych dokumentów źródłowych jest *Katechizm Heidelberski* z 1563 roku. Był to istotny dokument, który miał na celu wytworzenie płaszczyzny porozumienia między luteranami oraz innymi odłamami protestanckimi. Jednocześnie jego celem było stworzenie narracji odmiennej od Kościoła katolickiego. Jego inspiratorem był książę Fryderyk III Wittelsbach, który polecił ówczesnym wybitnym teologom stworzenie katechizmu. Jego autorami są Zacharius Ursinus i Caspar Olevianus. Stworzony został w formie 129 krótkich pytań oraz odpowiedzi w kwestiach wiary. Charakterystyczne jest to, że skupia się on wyłącznie na Bogu. Wśród wątków teologicznych można jednak zauważyć także pytania, które mogły wywierać wpływ na społeczeństwo w perspektywie ekonomicznej. Niektórymi z nich są zagadnienia poruszone w pytaniach o numerze 62 i 63, odnoszące się do uczynków. Pierwsze z wymienionych pytań związane jest z powodami, dla których uczynki nie miałyby być formą usprawiedliwienia przed Bogiem. Odpowiedź w tym kontekście jest jednoznaczna i mówi o tym, że każdy gest i uczynek jest niedoskonały oraz skażony grzechem. Następne pytanie nawiązuje do powyższego i stanowi wraz z odpowiedzią wyjaśnienie, czy poprzez wykonywanie dobrych uczynków można zdobyć jakiegokolwiek zasługi przed Bogiem. Uzasadnienie odnosi się do twierdzenia stanowiącego o tym, że nagrodę wierni otrzymują nie dzięki postępowaniu, ale łasce, która może być objawiona wyłącznie dzięki Bogu¹⁵. Pytanie 92 *Katechizmu* jest bezpośrednim zwróceniem uwagi na to, które uczynki są dobre. W odpowiedzi autorzy wskazują, że tylko te, które wypływają z wiary oraz prawidłowej motywacji ich podjęcia, czyli od tego czy są wykonywane według kryteriów ludzkich, czy dla większej chwały Bożej¹⁶.

Belgijska Konfesja to kolejny z dokumentów Kościoła wyznania helweckiego, który został napisany przez kaznodzieję Guido de Bres w 1561 roku. Swoim zasięgiem oddziaływał na całe Niderlandy. Dokument składa się z 37 krótkich rozdziałów, w których zawarte zostały doktryny wiary oraz nauki danego wyzna-

¹⁵ Z. Ursinus, *Katechizm Heidelberski*, 1563, pytanie 62 i 63.

¹⁶ Tamże, pytanie 91.

nia. W rozdziale trzydziestym odnoszącym się do roli rządu, instytucji i Kościoła znajduje się wskazanie dotyczące funkcjonowania wspólnoty opartej na zasadach pomocniczości i sprawiedliwości. Troszcząc się o osoby ubogie, należy próbować im pomóc, ulżyć w biedzie i pocieszyć ich, stosownie do potrzeb¹⁷. W przedostatnim, trzydziestym szóstym rozdziale *Konfesji* opisane zostały powody, dla których władze świeckie otrzymały prerogatywy do sprawowania władzy. Stało się tak dzięki Bogu, który uczynił to dla zachowania porządku i przyzwoitości w społeczeństwie. Co więcej, sprawowane urzędy wykonywane są również dla chronienia świętej służby, a tym samym zapobiegania różnym formom bałwochwalstwa i fałszywego kultu¹⁸. Wierni natomiast mają za zadanie okazywać władcy szacunek, wywiązywać się ze wszelkich obowiązków społecznych, takich jak płacenie daniny. Ponadto winni się też modlić za sprawujących władzę, aby móc dzięki temu prowadzić życie ciche, w uczciwości i pobożności. Ostatni rozdział *Konfesji* zawiera przestrożę oraz informację dotyczącą sądu bożego. Wszyscy ludzie zdadzą sprawę ze swojego postępowania oraz wszystkich rzeczy, których się dopuścili. Wybawienie natomiast otrzymają ci, którzy postępowali za życia w sposób uczciwy i podejmowali trud swojej pracy¹⁹.

Ostatnim dokumentem w ramach ksiąg *Trzech Form Jedności*²⁰ są *Kanony z Dordrechtu*, które formalnie zostały zatytułowane jako *Decyzja Synodu z Dordt w sprawie pięciu głównych punktów doktryny spornej w Holandii*. Jest to dokument, który został opracowany przez Synod Holenderski Kościoła reformowanego w latach 1618 – 1619. Celem jego zwołania było rozstrzygnięcie wielu kontrowersji, które powstawały na skutek wzrostu arianizmu (odłamu kalwinizmu, który różnił się w kwestiach wiary, na przykład odrzucał ideę predestynacji). Jego autoryzacja opisują aktywność człowieka, który otrzymuje łaskę, „przez co odnowiona wola jest nie tylko aktywowana i motywowana przez Boga, ale będąc aktywowana przez Boga, sama również

¹⁷ G. de Bres, *Belgic Confession*, 1561, rozdział 30.

¹⁸ Tamże, rozdział 36.

¹⁹ Tamże, rozdział 37.

²⁰ *Trzy Formy Jedności* są to dokumenty wielu Kościołów ewangelicko-reformowanych, które uznaje się za księgi wyznaniowe tego nurtu protestantyzmu.

jest aktywna” Z tego powodu słusznie mówi się, że człowiek, dzięki otrzymanej łasce, wierzy i pokutuje²¹. W artykule piętnastym *Kanonów* zatytułowanym „Odpowiedź na Bożą łaskę” autorzy piszą, aby wspierać tych, którzy otwarcie wyznają swoją wiarę i przez to lepiej żyją. Jednocześnie wskazują, że wyznawcy nie powinni stawiać siebie jako lepszych, lecz zachowywać się tak, jakby w niczym się od nich (innych ludzi – przyp. JJ) nie wyróżniali²². Kontynuacją tej myśli może być dalszy fragment rozdziału siedemnastego, który budzi w życiu ludzi wierzących witalność i motywuje do aktywnego działania. Dzieje się tak, według autorów, ze względu na łaskę, która udzielana jest przez napomnienia, co ma skutkować chętniej wykonywanymi obowiązkami. Rezultatem jest większy pożytek dla człowieka, ale też dla Boga, ponieważ Jego dzieło umacnia się. Człowiekowi zaś w obliczu takiego postępowania należy się „wszelka chwała”²³. W dalszej części autorzy podkreślają wartość rozważania korzyści podejmowanych wyborów, którego wynikiem jest pobudzanie do stałej i niezmiennej wdzięczności jako formy dobrych uczynków.

Znaczącym dokumentem dla rozwoju tego odłamu są też *Konfesje Helweckie* autorstwa Heinricha Bullingera. *Konfesja* wywarła szczególnie duży wpływ na kraje protestanckie i stała się księgą wyznaniową dla Kościołów w Szwajcarii, Francji, Szkocji, czy Holandii. *Druga Konfesja Helwecka* została spisana w 1566 roku. Zawiera szereg nauk dotyczących pojmowania wiary chrześcijańskiej oraz przekładania jej na życie codzienne. Kluczowym spojrzeniem jest świadomość, że „Bóg, który wyznaczył wszystkiemu jego cel, wyznaczył też początek i środki, za pomocą których osiąga On swój cel. Paganie przypisują rzeczy ślepemu losowi i niepewnemu przypadkowi”. Autor konfesji powołuje się na słowa św. Jakuba o tym, że Bóg „nie chce, abyśmy mówili: dziś lub jutro pójdziemy do takiego a takiego miasta i będziemy handlować”, lecz dodaje: „zamiast tego powinniście powiedzieć, – jeśli Pan zechce, będziemy żyć i będziemy robić to lub tamto” (por. Jk 4, 13. 15). Później Bullinger wspomina św. Augustyna, który pisał: „Wszystko, co dla próżnych ludzi wydaje

²¹ *Kanony z Dort*, 1619 (Synod Holenderski), artykuł 12.

²² Tamże, artykuł.15.

²³ Tamże, artykuł 17.

się przypadkowe w przyrodzie, dzieje się tylko dzięki Jego Słowu, ponieważ dzieje się tylko na Jego rozkaz”²⁴. W dalszej części *Konfesji Helweckiej* w rozdziale IX, zatytułowanym „O wolnej woli, a więc i o ludzkich mocach”, znajduje się wyraźne wskazanie, że odrodzeni do życia, dzięki Bogu działają nie tylko biernie, ale także czynnie. Autor wskazuje, że dzieje się tak ze względu na szczególną łaskę, jaką zostali obdarzeni wybrani. Powołuje się też na słowa św. Augustyna, który przekonywał, że „Bóg jest naszym pomocnikiem. Ale nikt nie może być wspomagany, jeśli czegoś nie robi”²⁵. Kolejnym istotnym aspektem *Konfesji* w kwestii aktywności jest zwrócenie uwagi na wolność. Nikt nie ma wątpliwości, że zarówno „odrodzeni” jak i „nieodrodzeni” posiadają wolną wolę. Związane jest to z posiadaniem przez człowieka możliwości wyboru dokonywanych czynów, podobnie jak u innych istot żyjących. Dlatego też autor wskazuje, że można na przykład „mówić lub milczeć, wychodzić z domu lub pozostawać w domu”, lecz nawet w tak prozaicznych czynnościach można dostrzec moc Bożą.

Wymienione powyżej zagadnienie oraz wszystkie pozostałe w *Konfesji* dzieją się ze względu na wiarę. To ona zdaniem autora utrzymuje wybranych w służbie Bogu, ale też każdemu bliżniemu. Jest źródłem wzrastania i kształtowania, które przekłada się na wszystkie dobre uczynki. Dzieje się to z pomocą Ducha Świętego, aby czyny były wykonywane zgodnie z wolą Bożą, o czym wspominał też Apostoł Piotr, zachęcając, aby „dołożyć wszelkich starań, aby wiarę uzupełnić cnotą, a cnotę wiedzą, a wiedzę samokontrolą” Dobre uczynki muszą zatem być wykonywane w łączności wiary z Panem Bogiem, a nie dla jakiegokolwiek zysku czy uzyskania zbawienia. Autor w tym kontekście powołuje się na św. Pawła, który mówi: „Prowadźcie życie godne powołania, do którego zostaliście wezwani” (Ef 4,1) oraz „Cokolwiek czynicie, słowem lub uczynkiem, wszystko czyńcie w imię Pana Jezusa, dziękując Bogu i Ojcu przez Niego” (Kol 3,17); a także: „Niech każdy z was patrzy nie na swój własny interes, lecz na interes innych” (Flp. 2,4)²⁶.

²⁴ H. Bullinger, *The Second Helvetic Confession*, 1566, rozdział 6.

²⁵ Tamże, rozdział 9.

²⁶ Tamże, rozdział 16.

W podobny sposób Jan Kalwin twierdzi w *Konsensusie Zurychu* (*The Consensus Tigurinus*): „O ile bowiem znaki są obecne na tym świecie, są widziane oczami i obsługiwane rękami, o tyle Chrystusa, uważanego za człowieka, należy szukać nigdzie indziej, jak tylko w niebie, i nie inaczej, jak tylko umysłem i okiem wiary. Dlatego też jest przewrotnym i bezbożnym przesądem zamknięcie Go pod elementami tego świata”²⁷

Odłam kalwinizmu rozwijał się w wielu państwach europejskich, m.in. we Francji, gdzie w 1559 roku powstało paryskie *Wyznanie wiary*, na wzór tego geneńskiego. Autorzy dokumentu zwracają uwagę, że człowiek stał się ślepy ze względu na złe uczynki, których się dopuścił. Jedynym ratunkiem jest powołanie. Zostali oni obdarzeni przez Boga i tylko to może usprawiedliwić złe poczynanie człowieka. Dlatego też wszyscy, którzy zostali obdarzeni specjalną łaską, winni poprzez swoje postępowanie oraz uczynki czynione z miłości chwalić Boga. Ważnym aspektem, podobnie jak w *Wyznaniu Geneńskim*, jest też zachowanie ładu społecznego, które powinno wyrażać się poprzez prawa i sędziów, którzy mają w taki sposób ograniczać nieuporządkowane żądze ludzi. Jednocześnie Bóg „włożył w ich ręce miecz, aby sędziowie tłumili przestępstwa przeciwko pierwszej, jak i drugiej tablicy przykazań Bożych” Jako społeczeństwo wyznawcy muszą „nie tylko poddać się im jako przełożonym, ale czcić i trzymać ich w całej czci jako swoich poruczników i oficerów, którym zlecił sprawowanie legalnej i świętej władzy”²⁸.

Podsumowując, na podstawie przytoczonych fragmentów dokumentów oraz nauczania przedstawicieli ewangelicyzmu reformowanego należy dostrzec, że ich nauczanie było zbliżone do nauki luteranów, szczególnie w kwestiach wiary i funkcjonowania Kościoła. Rozwinięte i opracowane zostało natomiast spojrzenie na funkcjonowanie społeczeństwa, które zakładało większą wolność w pełnieniu uczynków, w nadziei bycia wybranym – „odrodzonym” do życia. Umożliwiało to również bogacenia się jako rzecz naturalną, z podkreśleniem, że majątek powinien być używany roztropnie, dla chwały Bożej i pomocy bliźnim.

²⁷ J. Kalwin, *The Consensus Tigurinus*, 1549, artykuł 21.

²⁸ *The Confession of Faith*, 1559 Paris, rozdział XXXIX.

Drugim z zaprezentowanych odłamów kalwinizmu jest prezbiterianizm, którego nazwa związana jest z charakterystyką ustroju stanowiącą o tym, że władzę sprawują prezbiterzy. Wśród promotorów tego nurtu należy wymienić Johna Knoxa, który nadzorował pisanie *Szkockiego Wyznania* (*The Scots Confession*), opublikowanego w 1560 roku. Dokument był jednym z pierwszych oficjalnych dokumentów Kościoła reformowanego w Szkocji. Podobnie jak przytoczone poprzednie wyznania wiary, zawiera szereg informacji dotyczących spojrzenia na relację z Bogiem. W rozdziale czternastym, zatytułowanym „Uczynki, które są poczytane za dobre przed Bogiem”, znajduje się wyraźne rozdzielenie uczynków na te, które podobają się Bogu oraz na wszystkie pozostałe, które obrażają Jego Boski majestat. Te dobra mają dodatkowe jeszcze rozróżnienie – na chwałę Bożą oraz na korzyść bliźniego. W postępowaniu względem bliźnich wymienione zostały prymaty związane z hierarchią w najbliższych kręgach społecznych. Wśród nich można wspomnieć o wspieraniu i posłuszeństwie względem ojca i matki, ale także książąt i władców, którzy sprawują władzę zgodnie z zasadami Bożymi. Oprócz tego odpieraniu tyranii, obronie i ratowaniu życia niewinnych. Należy pamiętać też o pragnieniu dobra drugiego człowieka oraz odpierania wszelkich uczynków, które byłyby szkodliwe dla bliźniego²⁹.

Kolejnym istotnym rozdziałem wpływającym na funkcjonowanie społeczeństwa, także w znaczeniu ekonomicznym jest rozdział dwudziesty czwarty, który odnosi się do władzy świeckiej. Autorzy wymieniają w nim zasadę współpracy władcy z ludem, przedstawiając również formułę, w jaki sposób należy postępować. Wyznawcy wiary winni pamiętać, że panowanie i sprawowana władza jest świętym zarządzeniem Boga dla pomyślności wszystkich ludzi. Sformułowanie, stanowiące o tym, że „(...) zachowanie i oczyszczanie religii jest szczególnie obowiązkiem królów, książąt, władców i sędziów” świadczy zaś o mocnym połączeniu, a wręcz związaniu władzy świeckiej z władzą duchowną. „Oni są nie tylko powołani do rządu cywilnego, ale także do utrzymania prawdziwej religii i do tłumienia wszelkiego bałwochwalstwa i przesądów” Wskazane jest też napomnienie, mówiące o tym,

²⁹ J. Knox (red.), *The Scots Confession*, 1560, rozdział 14.

że kto sprzeciwiałby się władzy świeckiej, postępuje tak, jakby sprzeciwiał się samemu Bogu. Tak mocne przesłanie dla wierzącego miało na celu utwierdzenie władzy oraz podporządkowanie się danemu władcy, co służyło zapewne sprawniejszemu panowaniu³⁰.

Kolejnym z przedstawionych dokumentów jest „Krótszy Katechizm” z 1647 roku, który powstał z inicjatywy Zgromadzenia Westminsterskiego³¹. Dokument ten ma duże znaczenie dla Kościołów prezbiteriańskich i stanowi doktrynalne standardy dla tego odłamu. Składa się ze 107 pytań związanych z kwestią wiary, a do każdej z odpowiedzi dołączone zostały cytaty z Biblii jako potwierdzenie prawdziwości danej wykładni wiary. Żadne z pytań nie odnosi się do kwestii aktywności społecznej. Za sformułowanie, przedstawiające główny cel życia człowieka, należy uznać pytanie pierwsze niniejszego katechizmu, w którym autorzy wskazują, że celem życia człowieka jest oddawanie chwały Bogu oraz radowanie się z nim przez wieki. Na potwierdzenie tego przywołane są na zapisy biblijne np. z listu św. Pawła do Filipian (Flp 4, 4) – „Radujcie się zawsze w Panu. Powtórzę to jeszcze raz: Radujcie się!” czy Ewangelii według św. Łukasza (Łk 2, 10) „Nie bójcie się. Przynoszę wam dobrą nowinę, która sprawi wielką radość całemu ludowi”³². Należy zaznaczyć, że w niniejszym katechizmie na taką dużą ilość pytań występuje zaledwie czternaście wzmianek dotyczących pracy. Większość odnosi się do działania Boga oraz Ducha Świętego. Jedynie w kontekście zachowania porządku tygodnia i dbania o szabat – dnia siódmego występuje wzmianka, aby kategorycznie w tym dniu nie podejmować prac niekoniecznych³³.

Następnym z opisanych nurtów powiązanych z kalwinizmem jest kongregacjonalizm. Odłam ten ma najwięcej swoich wyznawców w Anglii oraz Stanach Zjednoczonych. W swojej doktrynie opiera się przede wszystkim na zapisach biblijnych, w których wymienione są przykłady właściwego postępowania. Wśród dokumentów związanych z tym odłamek wyróżnić można *Deklarację z Savoy (Deklaracja Wiary i Porządku)* z 1658 roku, która

³⁰ Tamże, rozdział 24.

³¹ *Westminster Assembly of Divines* – było to zgromadzenie teologów i członków parlamentu europejskiego, które działało w latach 1643–1653. Celem funkcjonowania było podejmowanie tematów m.in. wiary i Kościoła w Anglii.

³² *Krótszy Katechizm*, Westminster 1647, pytanie 1.

³³ Tamże.

była ówczesną modyfikacją wcześniej w artykule wskazanego dokumentu Zgromadzenia Westminsterskiego.

Wiele sformułowań w powyższej *Deklaracji* w zakresie wiary zbieżnych jest z westminsterskim wyznaniem wiary, ale z perspektywy tematu niniejszego artykułu na uwagę zasługuje rozdział szesnasty, zatytułowany „O dobrej pracy”. Składa się on z siedmiu podpunktów i zawiera syntetyczną wykładnię związaną z postępowaniem i aktywnością w tym zakresie. I tak pierwsze zagadnienie stanowi o tym, że tylko te uczynki, które są wykonywane zgodnie z wolą Bożą, zapisaną w Piśmie Świętym, przynoszą korzyść i są miłe Bogu. Drugie mówi o tym, że dobre uczynki są owocem i wyrazem kondycji duchowej i wiary oraz wzmacniają miłość jedność oraz pewność słuszności postępowania w życiu. Trzeci odnosi się do Ducha Świętego, który jest źródłem ich mocy do dokonywania dobrych uczynków. Czwarty podpunkt przypomina, że dobre uczynki muszą być wykonywane w posłuszeństwie z wolą Bożą i nic ponad tą wolę wyznawca nie jest w stanie zrobić. Piąte sformułowanie jest napomnieniem, które stanowi o tym, że dobre uczynki nie wynagrodzą grzechów – złych czynów, które popełniliśmy w trakcie życia. „A gdy uczyniliśmy wszystko, co w naszej mocy, uczyniliśmy tylko nasz obowiązek i jesteśmy nieużytecznymi sługami, a ponieważ, jako dobre, pochodzą od Ducha Świętego, a jako przez nas uczynione, są splugawione i zmieszane z taką ilością słabości i niedoskonałości, że nie mogą znieść surowości sądu Bożego” Szóste sformułowanie daje pewną nadzieję dla pełniących dobre uczynki, ponieważ zaznacza się, że Bóg, widząc słabości i niedomagania, raduje się próbami dobrych uczynków, pod warunkiem, że są one szczerze i w dobrych intencjach wykonywane. Ostatni zapis tego rozdziału mówi o tym, że dobre postępowanie musi mieć właściwy cel – chwałę Bożą. Jeśli dobre uczynki wykonywane z innym zamiarem, nie wnoszą nic dobrego. Z drugiej jednak strony, ich zaniechywanie jest „bardziej grzeszne i niemile Bogu”³⁴.

Kolejnym z zaprezentowanych nurtów jest baptyzm. Nazwa odłamu związana jest z ochrzczeniem człowieka w wierze (od greckiego słowa oznaczającego zanurzenie). Charakterystyczne

³⁴ *Declaration Of The Faith And Order* (The Savoy Declaration), Savoy 1658, rozdział 16.

dla tego nurtu jest indywidualne rozważanie wiary, a także Pismo Święte jako najważniejsza księga, z której, podobnie jak w kongregacjonalizmie, wyznawcy baptyzmu czerpią źródło inspiracji. Przykładowym, ważnym dokumentem dla tego odłamu jest Katechizm Baptystów (*Keach's Catechism*) z drugiej połowy XVII wieku. Składa się on ze 118 krótkich pytań oraz odpowiedzi, do których dodane są fragmenty z Biblii. Wśród takiej liczby zaledwie dwa zapytania związane są z wykonywaniem pracy, lecz odnoszą się wyłącznie do czwartego przykazania Dekalogu, które w danej wersji (przypis. JJ-odmiennej niż w katolicyzmie) stanowi o przestrzeganiu porządku w dniu szabatu oraz wyznacza sposób funkcjonowania i pracy przez cały tydzień³⁵. Drugie z omówionych pytań w katechizmie powiązane jest z powyższym i zawiera uzupełnienie dotyczy tego co jest zabronione w dniu szabatu oraz jak należy pracować w całym tygodniu: „Przykazanie zabrania pomijania lub niedbałego wykonywania wymaganych obowiązków oraz profanowania dnia przez beczynność, lub robienie tego, co samo w sobie jest grzeszne, lub przez niepotrzebne myśli, słowa lub uczynki, dotyczące światowych zajęć lub rekreacji”³⁶.

Baptyzm był odłamek, który źródło swojego nauczania czerpał z Biblii, dlatego też nie posiadał indywidualnej interpretacji zapisów dotyczących gospodarowania majątkiem i zarządzania.

Zakończenie

W artykule przedstawione zostały dokumenty źródłowe poszczególnych nurtów protestanckich powstałych w XVI i XVII wieku, takich jak: luteranizm, kalwinizm, ewangelicyzm reformowany, kongregacjonalizm, prezbiterianizm, baptyzm. Wśród zaprezentowanych dokumentów źródłowych znajdowały się deklaracje wiary, wyznania, a także inne dokumenty, np. traktat czy list Marcina Lutera kierowany do papieża Leona X.

Celem artykułu było przywołanie zapisów poszczególnych nurtów protestantyzmu, dotyczącym gospodarowania i podejmo-

³⁵ B. Keach, *Keach's Catechism*, (1677), pytanie 63.

³⁶ Tamże, pytanie 67.

wania decyzji, a zwłaszcza tych, które mają wpływ na ekonomię, aby zbadać, czy postępowanie propagowane w protestantyzmie mogło mieć wpływ na rozwój gospodarki państw europejskich, zwłaszcza w tych regionach i państwach, gdzie wyznawcy tego odłamu chrześcijaństwa stanowili większość społeczeństwa np. w Niderlandach, Wielkiej Brytanii, Szwajcarii czy księstwach zarządzanych przez książęta germańskie. Przywołanie wspomnianych zapisów miało za zadanie pomóc też w odpowiedzi na pytania, które zostały zawarte we wstępie artykułu. Rozważania te dotyczyły ustalenia, czy narodziny protestantyzmu wraz ze zmianą doktryn kościelnych niosły ze sobą zmiany nakierowane na rozwój gospodarczy poszczególnych regionów lub państw. Drugą kwestią, rozpatrywaną w tym artykule była próba odpowiedzi, czy wśród postulatów wymienianych w dokumentach źródłowych poszczególnych nurtów, były również te dotyczące zagadnień gospodarczych. Uważam, że na podstawie przytoczonych i przeanalizowanych dokumentów źródłowych, stanowiących podwaliny poszczególnych nurtów protestantyzmu, można stwierdzić, że reformacja nie miała na celu wywołanie zmian lub ewolucji modelu gospodarczego, który panował w ówczesnej Europie. Co więcej, obszar ten w ogóle nie był poruszany we wszelkich dokumentach protestanckiej wiary.

W jaki zatem sposób reformacja mogła przyczynić się do zmian ekonomicznych dość powszechnie, w historii gospodarczej i politycznej wiązanych z protestantyzmem³⁷? Próbuąc odpowiedzieć na niniejsze pytanie, należałoby spojrzeć na przesłanie, które niósł ze sobą ruch protestancki. Mianowicie są to zmiany, które zachodziły stopniowo w dziejach historii. Pierwszą z nich jest rozdzielenie świata materialnego i świata duchowego (luteranizm). Drugą z kolei jest zmiana w postrzeganiu religii, z systemu wspólnotowego, jaki funkcjonował w nauczaniu Kościoła katolickiego, na indywidualną relację Bogiem, którą proponowali protestanci (luteranizm, a następnie mocniej kalwinizm). Myślę, że poprzez te kluczowe czynniki rozpoczęły się dalsze zmiany

---

³⁷ Szerzej: M. Burton, D. Hall, *Calvin and Commerce, The Transforming Power of Calvinism in Market Economies*, Presbyterian and Reformed, 2012; J. Ballor, *Review Essay. The Reformation of Vocation*, *Journal of Markets & Morality* Volume 20, Number 2 (2017): 325–341.

w świecie, także w obszarze ewolucji procesów społecznych i kwestii ekonomicznych. Istotną różnicą, która pojawiła się również w protestantyzmie i została przedstawiona w artykule, jest spojrzenie na kwestię bogacenia się i dysponowania swoim majątkiem. Kościół katolicki przedstawiał spojrzenie na tę kwestię przede wszystkim w kontekście zagrożenia i niebezpieczeństw, płynących z pokus posiadania majątku. Protestantyzm pozostawiał na boku te rozważania jako nieznaczące dla najważniejszej kwestii związanej z wiarą i zbawieniem. Zarówno Luter jak i Kalwin nie wypowiadali się co do bogactwa w szerszej perspektywie moralności czynów chrześcijanina. Ważne było tylko, aby postępować etycznie, a także, aby posiadając majątek, troszczyć się o los słabszych i potrzebujących. Ponadto, dysponując środkami, należało ustrzec się od wszelkich pokus i złego prowadzenia. Nie było to jednak powiązane z samą istotą gospodarowania lub mnożenia majątku. Taka formuła była pewną szansą szczególnie dla wyznawców kalwinizmu, których grono w dużym stopniu stanowili handlarze i kupcy. Umożliwiało to zatem wyswobodzenie się z ograniczeń systemowych, które obowiązywały w ówczesnym społeczeństwie, a które w dużej mierze płynęły z nauki Kościoła katolickiego. Chodziło zwłaszcza o potępienie osiągania zysków z działalności handlowej i finansowej (kanoniczny zakaz procentu).

Konkludując, wpływ dokumentów źródłowych protestantyzmu na zagadnienia ekonomiczne należy uznać za pierwotnie nieistotny, jako że zagadnienia te nie były bezpośrednim przedmiotem tych rozważań. Omawiane zapisy w tym kontekście odnosiły się wyłącznie do relacji człowieka z Bogiem. Pośrednio jednak protestantyzm w XVI i XVII wieku otworzył drogę do dalszej ewolucji myśli społecznej w perspektywie gospodarowania. Istotnym zagadnieniem, które podkreślane było w wielu dokumentach źródłowych jest szacunek i posłuszeństwo okazywane władzy świeckiej, sprawowanej przez królów i książąt. Można to wiązać z powstającymi w tym samym czasie, a także później (na przykład pruski kameralizm) koncepcjami merkantylistycznymi, silnie akcentującymi sprawczą rolę państwa (czy monarchii) w rozwoju gospodarczym, a także jako gwaranta (poprzez przymus pozaekonomiczny w wymianie międzynarodowej) wzrostu dobrobytu społeczeństwa.

Nota o Autorze: Jan Jaśkowiak ukończył dyplomację europejską na Uniwersytecie Wrocławskim oraz studia Master of Business Management na Uniwersytecie Ekonomicznym we Wrocławiu. Obecnie jest studentem Szkoły Doktorskiej Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu w dziedzinie ekonomii i finansów. W trakcie doktoratu zgłębia wiedzę w zakresie ekonomii ortodoksyjnej i ekonomii heterodoksyjnej. Ukończył studia Executive MBA na Collegium Humanum. Jest prezesem Fundacji „Instytutu Tertio Millennio”. Koordynował ogólnopolski projekt *Dar na 100*, związany z setną rocznicą urodzin Jana Pawła II. Obecnie pełnomocnikiem wojewody dolnośląskiego ds. rozwoju społeczeństwa obywatelskiego i organizacji pozarządowych. Od 2014 roku pełni funkcję radnego Rady Miejskiej w Świdnicy.

Bibliografia

- Ballor J., *Review Essay. The Reformation of Vocation*, Journal of Markets & Morality Volume 20, Number 2 (Fall 2017): s. 325–341.
- Bres G. de, *Belgic Confession*, 1561.
- Bullinger H., *The Second Helvetic Confession*, 1566.
- Chebatarov V., Chebatarov I., *National businnes culture: the influence of religion, and their role in the economic development of countries*, Bulletin of Geography, Socio-economic Series, No. 50 (2020), s. 24-26.
- Declaration Of The Faith And Order (The Savoy Declaration)*, Savoy 1658.
- Kalwin J., Farel W., *The Confession of Faith*, Genewa 1536.
- Kalwin J., *The Consensus Tigurinus*, 1549.
- Kanony z Dort*, 1619 (Synod Holenderski).
- Keach B., *Keach's Catechism*, 1677.
- Knox J. (red.), *The Scots Confession*, 1560.
- Krótszy Katechizm*, Westminster 1647.
- Kuźma M., *Rola nowej ekonomii instytucjonalnej w wyjaśnianiu procesów wzrostu i rozwoju gospodarczego*, Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, nr 61 (1/2020), s. 65-68.
- Luter M., *95 tez*, Wittenberga 1519.
- Luter M., *A Treatise on Good Works*, 1520.
- Luter M., *Letter to Pope Leo X*, 1520.
- Luter M., *Open Letter to The Christian Nobility of the German Nation*, 1520
- Medwid W., *Pytanie o luterzańską tożsamość*, Polonia Sacra 21 (2017) nr 1 (46), s. 135–163.
- The Confession of Faith*, Paris 1559.
- Ursinus Z., *Katechizm Heidelberski*, 1563.